

Hadi és más nevezetes történetek

Hadi és más nevezetes történetek

Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére

Hadi és más nevezetes történetek

Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
2018

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Felelős szerkesztő
Kincses Katalin Mária

A borítót a bécsújhelyi Missale iniciálé-motívumkincsének felhasználásával
Szabó Emese tervezte

© Szerzők, 2018
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018

ISBN 978-963-7097-87-4

A kötetet gondozta a Line Design Kft.

Tartalom

Lectori Salutem!	9
<i>B. Halász Éva</i> : „Prothonotarius et vicesgerens domini... bani”. Az Anjou-kori ítélőmesterek mint báni helyettesek és okleveleik	11
<i>B. Szabó János</i> : Koppány népe, hej! Symigtől, Symegig, Koppány duxtól Bulcsu karchaszig – kései széljegyzetek a „Somogy-vitához”	18
<i>Bagi Dániel</i> : Szeniorátusi trónöröklés vagy harc a gyámi pozícióért? Adalékok Béla herceg és I. András vitájához	24
<i>Bagi Zoltán Péter</i> : Egy elfeledett ostrom: Zrínyi Miklós Csázma elleni támadása 1557-ben	37
<i>Balla Tibor</i> : Osztrák–magyar részvétel a központi hatalmak által megszállt Románia katonai kormányzásában, 1916–1918	43
<i>Balogh Máté</i> : Az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlés egy résztvevő szemével. Felsőkálldi Káldy Ferenc levelei dominuszának, Batthyány I. Ádámnak	51
<i>Bárany Attila</i> : Nyugati követek Bodrogbán – Wyllermus, a francia király fraterere	66
<i>Bubnó Hedvig</i> : „Unum cum omnibus habet societatem”. A számok szerepe Szent Ágoston <i>De musica</i> című művében	73
<i>C. Tóth Norbert</i> : Bakóc Tamás kölcsönei a királynak	81
<i>Csikány Tamás</i> : Egy valóságos ballada	92
<i>Draskóczy István</i> : A máramarosi sókamara sorsa 1458–1490. Megyetörténet – hadtörténet? ..	101
<i>F. Romhányi Beatrix</i> : És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére?.....	106
<i>Fedelez Tamás</i> : Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum. Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban	117
<i>Feld István</i> : Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből	133
<i>Forgács Márton</i> : A Gaznavida Birodalom hadszervezete	145
<i>Germuska Pál</i> : Magyar katonai segítségnyújtás az arab országoknak az 1973-as Jom Kippur háború idején	152
<i>Grzesik, Ryszard</i> : Chronica Polonorum as One of the Basic Sources of the Hungarian–Polish Chronicle	157
<i>Györkös Attila</i> : „Melákok”. Egy francia család a késő középkori Magyarországon	163
<i>Gyulai Éva</i> : Pallas Reckheimben – Theodoor Amand Caenen Rákóczi Juliánához szóló üdvözlő verse (Maastricht, 1706)	169
<i>Hajdu Tibor</i> : Fejérváry Géza jelentése kiküldetéséről a Nordarmée-hoz a königgrätzi vereség után	190
<i>Hermann Róbert</i> : Egy hiányzó fejezet – Kazinczy Lajos hadosztályparancsnoki tevékenysége 1849 februárjában	192

Tartalom

<i>Horn Ildikó</i> : Báthory István apródjai	203
<i>Horváth Miklós</i> : Adalékok a Kádár-csoport 1956–1957-es legitimitásának és a formálódó hatalom jellegének értékeléséhez	209
<i>Hunyadi Zsolt</i> : Törésvonalak: a johannita magyar–szlavón rendtartomány a szkizma idején	216
<i>Irásné Melis Katalin</i> : A pesti XVIII. századi katonai építkezések régészeti kutatása	222
<i>Kemény Krisztián</i> : A kétszer elfogott cs. kir. lovasüteg. Jelentések, visszaemlékezések és kitüntetési javaslatok az 1849. március 5-i szolnoki ütközet emblematikus fegyverténye kapcsán	230
<i>Kincses Katalin Mária</i> : A forradalom fogalmának értelmezése a polgári gondolkodásban az 1910-es években a Nyugat című folyóirat publicisztikájának kiragadott példái alapján (vázlat)	241
<i>Kiss Gábor</i> : Nemi betegségek és az osztrák–magyar haderő az I. világháborúban	248
<i>Kiss Gergely</i> : Kuno pápai legátus és Magyarország az elbeszélő források tükrében	253
<i>Kocsis Annamária</i> : A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek a számok tükrében	263
<i>Kordé Zoltán</i> : XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről	271
<i>Kovács Vilmos</i> : A magyar haderő felszerelésének lehetőségei a bledi egyezmény (1938) előtt	279
<i>Körmendi Tamás</i> : „Midőn télidőben a németek elpusztításának szándékával útra kelt”. Szent László király állítólagos 1079-i német hadjáratáról és Guden oklevelének keltezéséről	292
<i>Kranzieritz Károly</i> : Korai Oszmán rablótámadások	298
<i>Krámlí Mihály</i> : A karaktól a sorhajóig. A tengeri hadviselés átalakulása, 1490–1670	307
<i>Lázár Balázs</i> : Szolgálati panasz 1755-ből	314
<i>M. Szabó Miklós</i> : A szovjet Déli/Dél Hadseregcsoport tevékenységének főbb elemei a „Duna” gyakorlat/hadművelet során az 1968. április 8. – november 15. közötti időszakban	318
<i>Marosi Ernő</i> : Az esztergomi palotakápolna figurális oszlopfője	325
<i>Mészáros Kálmán</i> : Három lakodalom a Rákóczi-szabadságharc idején. Források Ráday Pál és Kajali Klára, Ráthonyi János és Nagyidai Anna, valamint Korláthkeőy László és Ottlyk Julianna házasságkötéséhez	336
<i>Mészáros Orsolya</i> : A középkori üvegférfő készítés fémeszközei	344
<i>Mikó Gábor</i> : Quadripartitum-problémák	357
<i>Nagy Balázs</i> : Uralkodói évfordulók és kutatástörténet: Luxemburgi IV. Károly az újabb történeti irodalomban	366
<i>Ortner, M. Christian</i> : Der Seekrieg in der Adria 1866. Österreich und „seine“ Kriegsmarine	374
<i>Petrovics István</i> : Temesváriak a középkori Borsod megyében: Mihály miskolci plébános és testvére, Miklós	389
<i>Pintérmé Kazán Beáta</i> : Anonymus műve a szlovák történetírásban a XIX. és XX. században	397
<i>Piti Ferenc</i> : Árpád-házi uralkodók oklevelei XIII–XIV. századi okiratokban	400
<i>Polgár Balázs</i> : Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái	405
<i>Pollmann Ferenc</i> : A dolovai csata	416
<i>Pósán László</i> : A Német Lovagrend részvétele János Albert lengyel király 1497. évi moldvai hadjáratában	421
<i>Rauchensteiner, Manfred</i> : Fremde im eigenen Land. Flüchtlinge in Österreich-Ungarns letztem Krieg	432

<i>Ravasz István</i> : A XX. századi világháború első hősi halottja	438
<i>Réfi Attila</i> : Az újkori harcmesők lovagjai – vértsek a Habsburg-haderóban	446
<i>Ságvári György</i> : A magyar ruha kérdése az 1790–91-es országgyűlésen	452
<i>Segeš, Vladimír</i> : Husziták és bratíkok a középkori Magyarországon	458
<i>Somogyi Gréta</i> : Mozdony hiányában nem indul a Székely gyors. Jegyzőkönyv a Pestről Szolnokon át Kolozsvárra menő vasútvonal tervezetéről	470
<i>Soszyński, Jacek</i> : Martini Poloni Continuatio Coloniensis. A Historiographical Misapprehension	477
<i>Steinhübel, Ján</i> : Keletről nyugatra és nyugatról keletre, szárazon és vízen: zsidó kereskedők útjai	483
<i>Suba János</i> : Az államhatár fogalmának változásai és értelmezése	494
<i>Sudár Balázs</i> : A kazár menyasszony	500
<i>Süli Attila</i> : Torda megye és Aranyosszék 1848 őszén	506
<i>Szabados György</i> : Inchofer Menyhért történetírásáról a Szent István-i életmű kapcsán	513
<i>Szabó Péter</i> : Magyarok francia hadifogságban. Részletek dr. Soós Imre hadifogolynaplójából, 1945. augusztus–november	519
<i>Szakály Sándor</i> : A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés”, 1938–1942	525
<i>Számveber Norbert</i> : Szovjet páncélosok a „Südwind” hadműveletben	533
<i>Szende Katalin</i> : Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és <i>hospes</i> -kiváltságlevelekben	542
<i>Szőcs Tibor</i> : Miért „ország”-bíró az országbíró?	552
<i>Thoroczkay Gábor</i> : Az első magyarországi szentté avatásokról	559
<i>Torma Béla</i> : A katonai felderítés és hírszerzés bizánci és keleti frank forrásai a honfoglalás és a kalandozások korában	566
<i>Tóth Endre</i> : A honfoglalás előtti dunántúli víz- és helynevek azonosításáról	573
<i>Tóth Ferenc</i> : Miles Christi. Contribution à l’image de Saint Martin, comme saint militaire en Europe	582
<i>Tóth Sándor László</i> : A brezalauspurchi csata (907. július 4.)	587
<i>Tulipán Éva</i> : Az erőszak rítusai 1956-ban	594
<i>Varga J. János</i> : Körmend mezőváros a közép- és kora újkor határán	601
<i>Veszprémy László Bernát</i> : Adalékok a fajvédelem történetéhez. Levelek Lendvai István hagyatékából	609
<i>Veszprémy Márton</i> : Az asztrológiai házrendszerek történetének magyarországi vonatkozásai	615
<i>Vizkelety András</i> : Néprajzi szövegek latin kódexekben	623
<i>Weisz Boglárka</i> : A kolozsváriak 1316. évi kiváltságlevele	627
<i>Zsoldos Attila</i> : 1317 tavasza Biharban	632
A kötet szerzői	639
Tabula gratulatoria	643

Lectori salutem!

A magyar hadtörténetírás egyik meghatározó alakja Veszprémy László, akinek az egyetemes történettudomány elsősorban a magyar középkori történeti elbeszélő források nemzetközi megismertetését, kiemelten azok hadtörténeti vonatkozásainak nyugat-európai kontextusba helyezését köszönheti. A remekül megalapozott szakmai felkészültségű (történelem, latin és könyvtár szakot végzett) és idegennyelv ismeretű (anyanyelvén kívül öt nyelven ír, olvas és beszél), kiemelkedő tudású és műveltségű történész-hadtörténész a források közreadásával, műfaji leírásával, aprólékos hadtörténeti, művelődéstörténeti, egyháztörténeti, irodalmi, művészettörténeti elemzésével szerzett nagy szakmai tekintélyt nemcsak idehaza és a környező országokban, de a programadó nyugat-európai tudományos műhelyekben és a tengerentúlon is. Ezzel párhuzamosan évtizedek óta nagy szorgalommal naprakészen tolmácsolja hazai folyóiratainkban a legfrissebb középkori egyetemes történeti és hadtörténeti kutatási eredményeket. Hivatali tisztségénél fogva több mint egy évtizede a Hadtörténeti Intézet és Múzeum első rangú kutatója, intézeti szellemi műhelyének vezetője, utazó követe, aki nemcsak a Hadtörténeti hírnevét öregbíti, de nagymértékben köszönhető neki, hogy a nemzetközi történetírás, ezen belül is a hadtörténetírás vezető fórumain a magyar kutatási eredményeket számon tartják, figyelemmel kísérik.

Pályafutása az Országos Széchényi Könyvtárban indult 1982-ben könyvtárosként és tudományszervezőként, ahonnan 1984-ben intézményünkbe került, s napjainkig is dolgozik hivatalos tisztként, rangját tekintve jelenleg alezredesi fokozatban, intézetigazgatói státusban. Tudományszervezői és oktatói tevékenysége a kutatás mellett folyamatos: hazai és nemzetközi konferenciák tucatjait szervezte meg, részt vesz intézményközi tudományos műhelyek, programok, kutatások, szerkesztőbizottságok, kuratóriumok, továbbá négy felsőoktatási intézmény (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kodolányi János főiskola, Közép-Európa Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem) munkájában, doktori képzésében.

Kutatói teljesítményét e helyen csak jelzésszerűen vázolhattam, de ezt a teljesítményt talán az a hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatrendszer jellemzi a leginkább, melynek ez a kötet is lenyomata, akár annak szerzői gárdáját, akár a *Tabula Gratulatorián* szereplőket tekintjük. Történészek, hadtörténészek, művelődéstörténészek, művészettörténészek, a politika-, gazdaság- és diplomáciatörténet, a történelem rokon- és segédtudományainak művelői, régészek, levéltárosok, könyvtárosok, muzeológusok, múzeumpedagógusok, irodalomtörténészek, a magyar és egyetemes történet kutatói hazánkból, a Kárpát-medencéből, a környező országokból, egészen az ókortól napjainkig terjedő kutatási időszakra vonatkozóan, akik Veszprémy Lászlót 60. születésnapja alkalmából „hadi és más nevezetes történeteikkel” tisztelik meg ebben a könyvben.

A születésnapra kötet több szempontból is kivételesre sikeredett. Nemcsak a nagyszámú és sokoldalú szerzői gárda, ennek megfelelően többnyelvűsége, továbbá szép formai kivitele, hanem egy személyes vonatkozás miatt is: Veszprémy László kivételes a kutatók sorában, mert kollégái, mun-

katársai, pályatársai, tisztelői, tanítványai köszönhetik, ugyanakkor ezek sorában két kutatósorba növekedett gyermeke: fiai is.

A kötet címét adó magyar sajtótörténeti kuriózum, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című, rövid életű, 1989 és 1791 között kiadott hírlap a *Bécsi Magyar Hírmondó* (1982–1802) előzménye volt. Nemcsak hangzatos és szép, magyar nyelvű volta miatt került sor a „címkölcsonzásra”. A lap a korabeli nemesi, patrióta és jozefinista értelmiség orgánuma volt, amely sajtó- és esztétörténeti szempontból egyaránt nevezetessé tette. Az újságot Bécsben adták ki abból a célból, hogy a magyar értelmiség és haladó gondolkodású nemesség önálló, nemzetközileg ismert és olvasott fórumhoz juthasson. A Görög Demeter szerkesztette, 1789. július 7-én indult újság – miként a címe mutatja – a politikai cenzúra miatt, a hatóságok megtévesztése céljából kezdetben nem újságformában jelent meg, hanem kizárólag a török háború történetével foglalkozó füzetekből állott, és hetenként egyszer, majd kétszer jelent meg. Rendkívüli népszerűségére jellemző, hogy hamarosan megelőzte a párhuzamos, rivális *Magyar Hírmondót*, s nem egy számából utánnyomásra is szükség volt. Eleinte a lap csak azzal a kérdéssel foglalkozott, ami mindenkit a leginkább érdekelt: a háború eseményeivel, ám később fokozatosan becsempészte a többi hírt, megnyilatkozást is, amelyek a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésének ügyét szolgálták, valamint a hazai és külföldi politikai események iránti érdeklődést kívánták felkelteni. A lap a cenzúra miatt nem tüntette fel sem a szerkesztők, sem pedig a cikkírók nevét. A szerzők között találjuk azonban a kor legnevezetesebb tudósait, nemeseit, politikusait: Hajnóczy Józseftől Széchényi Ferencen át, Festetics Györgyig, Teleki Sámuelig. – Jelen kötet címadását e lap kuriozitása mellett tehát annak gondolati tartalma, haladó volta, szakszerűsége, korrektsége, s az európai értékek felé nyitás és kapcsolódás, a nagyvilág felé törekvés igénye motiválta – olyan értékek, melyek Veszprémy László törekvéseit is átítatják.

Az írások mindegyikét Veszprémy László munkássága és/vagy személyisége inspirálta: a rendkívüli tematikai változatosság természetesen ennek köszönhető. A másik közös vonás az írásokban, hogy vagy friss, eddig publikálatlan tudományos eredményeket tartalmaznak, vagy olyan szintéziseket, melyek új szempontok alapján (az eddigiekhez képest más megvilágításban vagy látószögből) elemeznek, rendszereznek korábbi eredményeket, ezáltal új összefüggésrendszerbe helyezve azokat. Ez a tematikai sokféleség nem tette lehetővé, hogy a szerkesztő arányos terjedelmű egységekre, fejezetekre oszthassa a kötet írásait. Az „általánostól az egyesig” rendezőelve szintén minduntalan megbukott a mérlegeléskor, de még a kronológiai sorrend kialakítása is több szempontból erőltetettnek tűnt. Maradt a legegyszerűbb, legkevésbé fantáziadús, ám talán legkorrektebb közlési sorrend, a szerzők nevének szoros ábécé rendje.

Kivételes szellemi utazásra, különleges kalandozásra hívom a Tisztelt Olvasót a Hadtörténeti Intézet és Múzeum e kiadványának lapjain – megosztva az örömet, izgalmat és élményt, s nem utolsósorban tolmácsolva az intézményi, kollegiális és szerzőtársaimtól érkező segítséget, amit szerencsés szerkesztőként már előzőleg is, a kötet összeállítása során a kedves Ünnepektől, Veszprémy László jóvoltából megtapasztalhattam.

Budapest, 2018. február 13.

A szerkesztő

SZŐCS TIBOR

Miért „ország”-bíró az országbíró?

Egy-egy tisztség elnevezésének eredete komoly vitákat tud szülni, és nem csak a nyelvészek, hanem a történészek között is. Az utóbbi tudományág képviselőinek az érdeklődése nagyon is érthető: az etimológia tisztázása igen gyakran kihat a tisztség genezise körüli, sokszor írott forrásokkal nem is tisztázható kérdésekre. Általában nem a középkor bevett nyelvének számító latin etimológia szokott problémákat generálni, hanem a forrásokkal sokkalta nehezebben adatolható magyar elnevezés mibenléte. Így került hosszabb viták keresztútjába a „nádor”,¹ az „ispán”,² vagy éppen a „szolgabíró”³ tisztségek magyar elnevezése is.

Az alábbiakban egy olyan középkori eredetű magyar hivatallal szaporítanánk a sort, amelynek a magyar etimológiájával – tudomásunk szerint – még nem foglalkoztak mélyebben, pedig az is felvet néhány kérdést. Az országbíróról van szó. A XII. század elején megjelenő tisztség a XIII. század elejétől kezdve a királyi udvar bírójává vált és elsődleges feladata az lett, hogy az udvarba, a király színe elé vitt pereket az uralkodó képében végigvigye.⁴ Az tehát, hogy az „országbíró” miért „bíró”, nem kérdés. De miért „ország”? Hiszen a királyi udvar bírója volt, és latin elnevezései is ezt tükrözték. A XII. század folyamán *curialis comes* névvel illetett hivatal neve az 1210-es évek végétől kezdve alakult át, kezdetben inkább *iudex aule (regie)*, majd *iudex curie (regie)* formára, nagyjából az új funkciójának megjelenésével egy időben,⁵ amelyek tükörfordításban annyit jelentenek, hogy „a (királyi) udvar bírója”. Miért lett mégis a hivatal magyar megnevezése az, hogy „országbíró”?

Ha a középkor folyamán létezett olyan tisztség, amit az „ország bírója” szókapcsolattal fedhetnénk le, akkor az sokkal inkább volt a nádor, mintsem az országbíró. A nádort a XIV. század közepétől kezdve (többnyire) nem a király nevezte ki saját hatáskörben, hanem az országgyűlésen választották, és a szűkebb értelemben vett királyi hatalmat képviselő, és szorosabban a királyhoz kötődő országbíróval ellentétben ő egyszerre képviselte a magyar rendek érdekeit is.⁶ Hogy ezek

¹ Historiográfiai áttekintés: Szőcs 2014. 20–24. o.

² Historiográfiai áttekintés: Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 1988. 47–51. o. Lásd még: Fodor István: Ispán, nádorispán. *Magyar Nyelv*, 89. (1993) 2. sz. 219–222. o.

³ Zsoldos 1988. 12–17. o.

⁴ Általános intézménytörténeti összefoglalók: Frankl 1863. 130–154. o.; Domokos Bálint: Az országbírói hivatal az Árpádok korában. Ds, 1907.; Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976.

⁵ Az országbíró latin elnevezéseinek időbeli változására lásd: Frankl 1863. 129–130. o.; Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztnián. II. k. Budapest, 1938. 56–57. o.; Szőcs Tibor: Miből lett az országbíró? Az udvarispáni tisztségek kialakulása. *Századok*, 151. (2017) 5. sz. 1063–1088. o., itt: 1066–1069. o.

⁶ C. Tóth Norbert: Az ország nádora. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 439–450. o., főként 441., 445–447. o.

után miért nem a nádort hívták „országbírónak”, azon különösképpen nincs mit csodálkoznunk, hiszen kezdetben a nádor is a királyi udvar bírása volt, és csak a XII–XIII. század fordulóján önállósodott.⁷ Magyar neve pedig vélhetően már azelőtt kialakult, hogy a XIV. századtól kezdve felvette volna az „ország” bírójának fentebb ismertetett szerepkörét. Annál érdekesebb, hogy hogyan alakult ki ez az elnevezés egy olyan tisztségviselő esetén, aki tudomásunk szerint jogi értelemben be sem töltötte azt a funkciót, amit a magyar neve takar.

Az ellentmondás az országbírói intézmény első tudományos monográfiájának, Fraknoi Vilmosnak is feltűnt, és ő a probléma igen egyszerű és találó megoldásával állt elő. Szerinte az országbíró a korai időkben „valószínűleg »udvarbíró« vagy »udvari ispán«-nak címezett [magyar nyelven], az »országbíró« elnevezés úgy látszik, csak akkor jöhetett szokásba, midőn Mátyás III. Decretumának 12. tc. által az ország egyik rendes bírójának kijelentett.”⁸

Fraknoi rövid érvelése két fő gondolatból áll. Az egyik, nagyon is jogos feltételezése, hogy az országbírót nem kezdetből fogva hívták így magyar nyelven. Erre alább visszatérünk, de először lássuk a másik, biztosan hibás magyarázatot, amely szerint csak akkor jelent meg az új név, amikor „Mátyás III. Decretumának 12. tc. által az ország egyik rendes bírójának kijelentett”. Az 1471-ben kiadott törvénykezés 12. cikkelyében azonban nincs szó külön az országbíróról, csak általánosan az „országunk bírait” (*iudicibus regni nostri*) említi a szöveg, teljesen más kontextusban.⁹ Hogy Fraknoi részéről véletlen elírásról lehetett szó, mutatja, hogy valamivel később már ő is – helyesen – az 1486. évi (a hagyományos számozás szerint a hatodik) dekrétum, vagyis az úgynevezett „Nagydekrétum” 68. cikkelyéhez kötötte a kérdéses törvényhelyet.¹⁰ Itt felsorolják az ország „rendes bírait” (*iudices ordinarii*), elsőként a nádort, rögtön utána az országbírót.¹¹ Tény, hogy Mátyás 1464. évi dekrétumának 19. cikkelye az „országunk rendes bírait” (*iudices ordinarios regni nostri*) említve még nem sorolja fel az országbírót,¹² de ebből bizonyosan nem következik, hogy e tisztség csak 1486-ban került volna be ebbe a körbe. Az 1464. évi felsorolás, mint maga a szöveg is említi, nem teljes, csak példaszerűen ragad ki tisztségviselőket, például a nádort sem említette, de az alnádort igen. Más törvényhelyekből azonban sejthető, hogy az országbíró (és a nádor) már Zsigmond idején is ebbe a körbe tartozott. E két méltóságviselőt ugyanis felsorolja Zsigmond 1435. évi nagydekrétuma is, bár tény, hogy az eredeti szöveg sehol nem nevezi őket „rendes bírának”,¹³ ez a kitétel csak az artikulus címében található meg (*De iudicibus ordinariis regni et eorum iuramento*),¹⁴ amit viszont csak a későbbi kodifikációk során adhattak a törvényhelynek. Ám egy ennél is korábbi, 1415–1417 körülre keltezhető feljegyzés bizonyosan a rendes bírák között (*secuntur nomina iudicum ordinariorum*) sorolja fel azt a Perényi Pétert, aki 1415 és 1423 között az országbírói méltóságot töltötte be.¹⁵ Egy 1440-ben megerősített törvénygyűjteménybe pedig felvettek a III. András-kori törvényhelyek közé néhány, egyértelműen oda nem illő artikulust is. Ezek keltezése vitatott, de a legvalószínűbbnek az 1400 körüli (szűkebben 1401. évet megjelölő)

⁷ Szűcs 2014. 33–49. o.

⁸ Frankl 1863. 130. o.

⁹ DRH 1458–1490. 196. o.

¹⁰ Frankl 1863. 148. o.

¹¹ DRH 1458–1490. 303. o.

¹² DRH 1458–1490. 147. o.

¹³ Vö.: DRH 1301–1457. 261. o.

¹⁴ CJH 1000–1526. 352. o.

¹⁵ DRH 1301–1457. 400. o.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. k. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. 9. o.

datálás tűnik.¹⁶ Itt két cikkelyben is a „rendes bírák” közé sorolták a nádort és az országbíró.¹⁷ Az országbíró „rendes bírák” közé sorolása tehát jóval hamarabb megtörtént, mint Mátyás kora, és itt még csak a dekretális forrásokat vettük számba.

De Fraknoi felvetése még akkor sem állná meg a helyét, ha a névváltozás időpontját visszatolnánk Mátyás kora helyett Zsigmond idejére vagy még korábbra. Ha ugyanis a *iudex ordinarius* kifejezésen a hagyományos, XV. századi értelemben a kúria bírát értjük,¹⁸ akkor egész egyszerűen nincs értelme annak a kérdésnek, hogy az országbíró mikortól válik azzá, hiszen amióta kiformalódott bírói szerepköre, a királyi kúriától elválaszthatatlan volt a működése. Így az országbíró már akkor is „rendes” bíró volt, amikor a *iudex ordinarius* kifejezés a maga késő középkori értelmében még nem is létezett. A királyi kúria bírójaként tehát aligha lehet a magyar elnevezésének bármi köze ahhoz, hogy akár Mátyás, akár Zsigmond idején az országbíró hivatalosan is a „rendes bírák” közé sorolták törvényileg.

Azonban ettől függetlenül teljesen jogos lehet Fraknoi azon felvetése, hogy az országbíró magyar neve nem mindig ez volt. A kérdés vizsgálatát értelemszerűen a nyelvemlékek számba vételével és időrendbe sorolásával érdemes kezdeni, itt azonban rögtön falba ütközünk. Az „országbíró” kifejezésnek ugyanis nincs (általunk fellelt) középkori előfordulása,¹⁹ a legkorábbi alakok is Mohács utániak (1546: *Nadasdj Tamásnak orzag Byrayanak*; 1546: *magar ozag* [helyesen: *orzag*] *Byraya*; 1559: *orzag byraywal egyetembe*).²⁰ Az egyes tagok külön-külön már viszonylag korán felbukkannak. Az „ország” szó a XII. századtól adatolható (1138: *Vrsag*; 1195 körüli ügynevezett *Halotti beszéd*ben: *uruzagbele*),²¹ a „bíró” pedig a XIV. századtól kezdve²² (megjegyzendő ugyanak-

¹⁶ Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) Budapest, 2003. 638–648. o. (A további, eltérő eredményeket valló irodalmat is idézve.)

¹⁷ DRH 1301–1457. 390., 395. o.

¹⁸ Lásd: Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. (METEM-könyvek 9.) Budapest, 1995. 248–274. o., itt: 250. o. A kifejezésnek ugyanakkor – mint erre Gerics is felhívta a figyelmet – volt ettől eltérő jelentéstartalma is, amit már korábban is használtak. Szécsényi Tamás országbíró például már 1352-ben is „rendes bírának” nevezte önmagát egy oklevélben, érezhetően más jelentéstartalommal (MNL OL DL 96 332.; *Piti Ferenc*: A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei. Különnyomat a Nyíregyházi Jósza András Múzeum LII. évkönyvéből. Nyíregyháza, 2010. 138. sz.). A *iudex ordinarius* kifejezés kialakulásáról és változásairól még nem született részletes tanulmány.

¹⁹ A szó nem szerepel az 1541 előtti magyar levelekben sem, vö.: Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. Hegedűs Attila – Papp Lajos. (Régi Magyar Levéltár 1.) Budapest, 1991.

²⁰ Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. V. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 4. (1926) 94–129. o., itt: 107., 117. o. Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság Döbrentei Gábor mint szerkesztő felügyelete alatt. Második kötet II.: Vegyes tárgyú régi magyar iratok. Budán, 1840. 152. o. Vö. még: Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. (Nyelvészeti tanulmányok 6.) Budapest, 1964. 139. o.

²¹ TESz II. 1095. Az 1138. évi „dömösi összeírás” vonatkozó adatát lásd: Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv*, 32. (1936) 3–4. sz. 54–57., 130–135., 203–206. o., itt: 134. o. A Halotti beszéd kiadása: Molnár – Simon 1977. 27. o.

²² Szamota 1906. 73. o.; TESz I. 305. o. A szó első előfordulását mindkét szótár az 1306-ra visszavezethető *Byroutelek* helynévben találta meg (az utóbbi az előbbire hivatkozva), ez azonban tévedés. A Szamotánál megjelölt 1359. évi oklevél (MNL OL DL 4841.) valóban tartalmazza a kérdéses helynevet („item Byroutelek, Sythfeu et Puztasagh vocate...”) és tartalmazza a somogyi konvent 1306. évi oklevelének tartalmi átírását is, ám ez utóbbi csak arról szól, hogy Amadé fia Miklós két Ság nevű birtokot szerzett meg 90 márkáért, a Bírótelek helynevet az 1306-os kiadvány nem említette („...demum etiam tempore procedente prefatam possessionem Sagh cum alia possessione similiter Saagh vocata pretactum magistrum Nicolaum filium Omodei sub anno Domini millesimo

kor, hogy a szótóvel összefüggésben álló „bírság” már a XII. század végi *Halotti beszéd*ben is szerepel).²³ A szavak külön-külön előfordulása természetesen nem garantálja, legfeljebb lehetővé teszi azt, hogy akár az Árpád-korra is visszavezethessük a tisztségnevet. Azonban Fraknoi feltételezése szerint a *iudex curie* korai neve inkább „udvarbíró” vagy „udvari ispán” lehetett.²⁴ Mivel a feltételezés logikus (hiszen az országbíró jelölő latin *curialis comes*, illetve *iudex curie/aule* kifejezések tükörfordításán alapszik), ezért e kifejezés magyar előfordulásait is érdemes megvizsgálni, és azt, hogy a szöveg milyen kontextusban használta ezeket a tisztségneveket. Találunk is olyan szövegkiadást, amelyben a korabeli „udvarbíró” szót a kiadója összekötötte az „országbíró” jelentéssel. A XV–XVI. század fordulóján készült, úgynevezett *Guary-kódex*ben felbukkanó „udvarbíró” (*fárahó kerál oduarbíraianac*) a szöveg első kiadója, Döbrentei Gábor „iudex curiae regiae”, azaz országbíró formában értelmezte a kiadáshoz fűzött szómagyaráza-tokban, vagyis szerinte a szöveg írója itt az országbírói tisztségre gondolt, és ezt adta vissza magyarul „fáraó király udvarbírája” formában.²⁵ A kódex az idézett helyen a bibliai Teremtés Könyvében szereplő József-történetet magyarázta, és a kérdéses hivatalt az egyiptomi Potifár (a kódexben: *Futifar*) viselte. A *Vulgata* latin szövegében Potifár egy ízben „magister militum”, más helyen „princeps exercitus” titulussal szerepel (Károli Gáspár magyartításában mindkétszer a „testőrök főhadnagya”).²⁶ Hogy a *Guary-kódex* ismeretlen írója miért „udvarbíró” formában magyaráította ezt a tisztséget, nem tudjuk. A késő középkori és XVI. századi udvarbíróknak (előfordul, hogy *iudex curie*, de többnyire inkább *provisor*) az egyes uradalmakban vagy igazgatási egységekben a nevükkel ellentétben nem elsősorban bíráskodási funkciójuk volt, hanem inkább az udvarszervezet igazgatását intézték és alapvetően gazdasági feladatokat láttak el.²⁷ A testőrök vagy aj-tónállók felett legfeljebb áttételes hatalmuk lehetett, nem közvetlen felettesi. Így tény, hogy egy latinul „magister militumként” jelzett tisztségnév magyaráításakor az „udvarbíró” kifejezés legalábbis furcsa, az azonban bizonyos, hogy itt a kódex írója a megnevezéssel nem az országbírói tisztségre akart utalni, ahogy Döbrentei sugallta, hiszen a késő középkori országbíróknak sem volt „magister militum”-jellegű funkciója. Ezen kívül van egy egészen direkt forrásunk is arra nézve, hogy a XVI. század legelején az „udvarbíró” elnevezés nem az országbírói tisztséget takarta. A hatvani országgyűlésről készült 1525. évi német nyelvű feljegyzés a *iudex curiae regiae* (országbírói) tisztséget „*Landtrichter ampt*” formában, mintegy tükörfordítással ültette át németre, míg a provizori tisztséget „*Vdwarbyro ampt*”-ként.²⁸ Vagyis az utóbbi magyar terminus a kortárs szemlélő számára sem az országbírói tisztség megfele-

CCC^{mo} sexto a magistris Stephani filio Ipoliti, Matia et Matheo filiis Grisogoni, Symone et Marco filiis Petri ex consensu Prynth filii Prynth et Dominici filii Jacobi commetaneorum et vicinorum suorum vigore dictarum patentium litterarum predicti conventus Symigiensis pro nonaginta marcis cum omnibus privilegialibus munitis regum prescriptorum [ti. IV. Béla, V. István és IV. László] et aliorum pretio perpetuo comparasse” – Az oklevél nem szerepel az Anjou-kori Oklevéltár II. kötetében.). A kérdéses helynév Kont Miklós nádor – 1359-ben szintén tartalmilag ártírt – pápens levelében bukkan fel, amit az 1358. július 9-i *generalis congregatio*ja kapcsán adott ki (vö.: MNL OL DL 4841.).

²³ Molnár – Simon 1977. 27. o., vö.: TESz I. 306. o.

²⁴ Frankl 1863. 130. o.

²⁵ Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság Döbrentei Gábor... mint szerkesztő felügyelete alatt. Negyed kötet... első osztály: Góry Sziromirat-codex. Budán, 1846. 24., 88. o.

²⁶ Móz. 1. 37. 36. és 39. 1.

²⁷ Kubinyi 1964. 69–70. o.; XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. k. Szerk., bev. Kenyeres István. (Fons könyvek 2.) Budapest, 2002. Itt: I. k. 47–49. o.

²⁸ Kubinyi 1964. 69. o.; 15. jegyz.

lője volt. Az „udvarbíró” kifejezésnek ezen kívül több más XV–XVI. századi magyar előfordulása is van,²⁹ de egyik helyen sem az országbírói hivatalra utaltak vele.

Az országbíró tehát biztosan nem „udvarbírónak” nevezték magyarul a késő középkorban. Az 1540–1550-es évekből való kora újkori adatok időbeli közelsége, továbbá az 1525. évi *Landrichter* szó tükrörfordításként való értelmezése megengedi azt a feltételezést, hogy már a XV. században is „ország(-nak) bírāja” vagy valamilyen hasonló formában nevezték a tisztség betöltőjét, azonban az korántsem biztos, hogy ez kezdettől fogva, már az Árpád-korban is így volt. Azt is elég nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy *legalább* egyszer változnia kellett a magyar kifejezésnek is, hiszen a tisztséghez kezdetben nem kötődött bírói funkció, nevének második tagját tehát biztosan később kapta. A sokkal jobban adatolható latin terminológia, mint fentebb utaltunk rá, a XIII. század első harmadában alakult át, ekkortól csatlakozott az új névalakhoz a „bíró” (*iudex*) megnevezés. Igen valószínű, hogy a latin nyelvű terminológiai változást a párhuzamosan használt magyar névalak is követte, tehát – noha nyelvmemlékek híján ezt egzakt módon nem lehet bizonyítani – a „bíró” szó korabeli alakja szintén a XIII. század első harmadának végén kerülhetett bele a névbe. De mikortól szerepel ott az „ország-”, és vajon ebben a kontextusban mit jelent?

A kérdés megválaszolásához nem hagyhatunk figyelmen kívül két tény. Egyrészt az egyes bevett nevek, tisztségnevek igen konzervatívak szoktak lenni és sok esetben akkor is használatban maradnak, ha eredeti jelentésük elhalványul vagy átalakul. Erre egy kézenfekvő példa a szintén a XIII. században (noha annak az utolsó harmadában) létrejövő hivatal, a „szolgabíró” megnevezése. A „szolga-” előtag legvalószínűbben arra a segédszerepre utal, miszerint ők az ispán mellett „szolgáló” bírók voltak, ahogy a kifejezés ebben az értelemben feltűnt a XVII. század elején is bizonyos helyeken. Azonban a kora újkorban a „szolga” szó ezen értelme már zavaró volt (az ilyen értelemben újonnan létrejövő tisztségnevek hamarosan ki is koptak a használatból),³⁰ de a megyei szolgabírák illetén való elnevezése mégis megmaradt. Mindezt egyedül a kifejezés meggyökeresedésével és általában véve a konzervatív terminológiahasználattal magyarázhatjuk. Egy késő középkori, kora újkori nemes számára magától értetődő volt, hogy az *iudex nobilium* (szó szerint: „nemesek bírāja”) tisztség – szintén nemesi származású – betöltőjét szolgabírónak „kell” hívni, holott a nyelvi ellentmondás a későbbi évszázadokban nem csak hogy érezhető, de a nemesi öntudat szemszögéből nézve egyenesen dehonesztáló lehetett. A másik tényező pedig, amit érdemes figyelembe venni, hogy miután az 1270-es évekre a latin *iudex curie* terminológia kizárólagossá vált, onnantól kezdve legfeljebb töltelékszavakat csatoltak a tisztséghez (*regis, regie*, vagy a király konkrét nevét stb.), vagy éppen hagytak el, de az idézett „mag” többé már nem változott a XIX. századig, a latin hivatali nyelv megszűnéséig bezárólag. Bármilyen is volt tehát az országbíró jogköre és funkciója, a hivatalosnak számító latin alak neve nem változott az évszázadok folyamán, ami szintén arra utal, hogy a bevett terminológiák sokkal konzervatívabbak voltak annál, semhogy egy-egy jogkört érintő törvényi változás, a funkciók kibővülése vagy éppen szűkülése komoly „átnevezési hullámokat” indítson el. Mindezek alapján úgy véljük, a legkézenfekvőbb azt feltételezni, hogy a magyar terminológia a latin terminussal egy időben és azzal összhangban változott, így a nevét a XIII. század folyamán kaphatta. Mivel, mint láttuk, az egyes szavak külön-külön visszavezethetőek a XII. századig, így a feltételezésnek nyelvészeti értelemben vett akadálya nincsen (noha bizonyítéka sem). Ez esetben viszont az „ország” szót is ebben a korai kontextusában kell értelmeznünk.

A kérdéses szónak ekkoriban más jelentése is volt, nem csak „határok által kijelölt politikai-területi egység” értelemben használták. Az „úr” szó származékaként létrejövő „*uruszag*~ország”

²⁹ Szamota 1906. 1026–1027. o.

³⁰ Minderre lásd: Zsoldos 1988. 17., 19. o., 47. jegyz.

jelenthetett az uralkodó hatalma alatt álló szűkebb és tágabb egységet is.³¹ A kérdés egyébként a Szent Istvánhoz köthető úgynevezett *Intelmek* egy igen gyakran idézett (és vitatott), az idegenek befogadásáról szóló mondata miatt a magyar kutatás homlokterébe is került. Jelesül a hagyományosan szintén „ország” vagy „királyság” értelemben fordítható *regnum* szónak milyen jelentésárnyalatai lehettek a XI. században.³² Arra már többen is rámutattak, hogy a *regnum* ugyanúgy jelenthetett szűkebb és tágabb uralmi kört, végső soron átvitt értelemben a király környezetét, az udvart is,³³ mint ahogy a korabeli magyar megfelelője, az *uruszág* szónak is volt szűkebb és tágabb jelentése. Nem mellesleg a XII–XIII. század fordulóján a latin *regnum* szót magyarul éppen az *uruszág* szóval adták vissza, legalábbis a *Halotti beszéd* szóhasználatáról tanúskodik.³⁴ Ha tehát a tisztségnévben a magyar terminológiai változás is a latinnal közel egy időben, a XIII. század első felében zajlott le, akkor az első tagként felbukkanó *ország*-szót tekinthetjük egy ekkor még létező jelentésében „a király szűkebb uralmi környezete” értelemben is, amely így a latin névben felbukkanó *aula* vagy *curia* szavakkal rokonítja. Mivel az *uruszág*~*ország* szó e jelentése később eltűnt, ezért tűnhetett úgy, mintha a magyar „országbíró” és a latin „iudex curie” elnevezés nem fedné pontosan egymást, holott (a XIII. század eleji jelentésbeni viszonyokat figyelembe véve) valójában tükörfordításai egymásnak.

Nyelvemlékek nélkül természetesen nem lehet bizonyítani, hogy az „országbíró” visszavezethető lenne a XIII. század elejéig. Azonban a tisztségnévek használatának fentebb kifejtett konzervativizmusa, továbbá az országbíró latin nevének XIII. század óta kvázi-változatlan formája mégis megengedheti azt a feltételezést, hogy ebből az időszakból eredeztethessük. Ebben az esetben választ kaphatunk arra is, hogy mi az oka annak az ellentmondásnak, hogy a királyi udvar bíróját országbírónak nevezték: valójában nincs is ellentmondás, a két kifejezés a XII–XIII. századi nyelvhasználat alapján megfeleltethető egymásnak. A látszólagos ellentét később keletkezett, amikor az *uruszág* szó szűkebb uralmi területet (tulajdonképpen a királyi udvart) jelölő jelentése kikopott a nyelvből. Az országbírót tehát legvalószínűbben azért hívják az „ország” bírójának, mert a királyi udvar bírāja volt.

³¹ TESz II. 1095. o.

³² Legújabb historiográfiai áttekintése: *Halmágyi* 2014. 231–233. o.

³³ *Vekerdi József*: *Regnum unius linguae. Megjegyzések az Intelmek új fordításához. Századok*, 138. (2004) 2. sz. 495–499. o., itt: 495–496. o.

³⁴ *Halmágyi* 2014. 235. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- CJH 1000–1526. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvénycikkek. Ford. és jegyz. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal ellátta Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- Döbrentei 1840. Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság Döbrentei Gábor mint szerkesztő felügyelete alatt. Második kötet, II.: Vegyes tárgyú régi magyar iratok. Budán, 1840.
- DRH 1301–1457. Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Vera Bácskai. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Budapest, 1976.
- DRH 1458–1490. Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19.) Budapest, 1989.
- Frankl 1863. Frankl [Fraknoi] Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863.
- Halmágyi 2014. Halmágyi Miklós: Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján. Szeged, 2014.
- Kubinyi 1964. Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541. Kísérlet az országos és a királyi magánjövendelmek szétválasztására. Levéltári Közlemények, 35. (1964) 1. sz. 67–98. o.
- MNL OL DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- Molnár – Simon 1977. Molnár József – Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Budapest, 1977.²
- Szamota 1906. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. Szerk. Zolnai Gyula. Budapest, 1906.
- Szócs 2014. Szócs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Budapest, 2014.
- TESz I–III. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. k. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos – Papp László. Budapest, 1967–1976.
- Zsoldos 1988. Zsoldos Attila: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle, 38. (1988) 4. sz. 12–19. o.